

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Заторський Н.

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л.: Вид-во УКУ, 2019. – 560 с. (серія «Київське християнство», т.XV)

Розлоге й пишномовне послання, адресоване в березні 1476 р. папі Сиксту IV митрополитом Мисаїлом і групою церковних та світських достойників, є унікальною пам'яткою, котра

яскраво репрезентує літературно-богословську традицію XV ст. на теренах Великого князівства Литовського. Епістоля засвідчує відданість її авторів принципам Флорентійської унії (1439 р.) та їх прагнення гармонізувати міжконфесійні взаємини в державі.

Відомо, що екстраординарність цього прямого звернення православних до римського первосвященника не раз викликала сумніви щодо автентичності документа – особливо з огляду на те, що першим його оприлюднив один з ініціаторів Берестейської церковної унії митрополит Іпатій Потій (1605 р.), демонструючи своїм сучасникам наявність проунійних настроїв у Київській митрополії задовго до подій 1596 р. Відтак Потієве *editio princeps* (продубльоване того ж 1605 р. польською мовою) спричинило дискусію, яка тривала майже 400 років. Примітно, що від самого початку її учасники активно використовували філологічні, археографічні й історичні аргументи (відповідно до тогочасного рівня критики джерел)¹. Утім із бігом часу дедалі гучніше лунали голоси тих, хто заперечував думку про епістолю як фальсифікат, покликаний підкріпити посиланням на «давнину» правосильність Берестейської унії.

Крапку у цій полеміці було поставлено з виявленням у 1970–1980-х рр. двох списків пам'ятки з першої половини XVI ст. Один із них, Синодальний, із рукописного відділу Державного історичного музею в Москві, був надрукований двічі, у 1992 і 2002 рр.² Другий, дещо раніший, із фондів Смоленського обласного краєзнавчого музею, упровадив до наукового обігу Н.Заторський 2013 р.³

Обидва списки надруковано повторно в новітній монографії дослідника. Він успішно реабілітує Потія і як церковного діяча, і як археографа, котрому подеколи

¹ До історіографії проблеми можна додати щойно надруковану курсову роботу студента Київської духовної академії М.Калихевича (1883 р.), яка, утім, відставала від рівня тогочасних наукових досліджень (див.: *Калихевич М.* Про грамоту Мисаїла, митрополита київського, до папи Сикста IV / Публікація Д.Гордієнка // *Православ'я в Україні.* – К., 2020. – С.266–319).

² *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века.* – Ч.5. – Москва, 1992. – С.951, 1064, 1071–1074; *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *Український археографічний щорічник.* – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.281–296.

³ *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // *Український археографічний щорічник.* – Вип.18. – К., 2013. – С.401–428.

закидали неточне відтворення списку послання, віднайденого ним у Крево й засвідченого у віленському магістраті. Це разом є підґрунтям для залучення Кревського списку (у знаних публікаціях) до реконструкції протографа пам'ятки – що, власне, і становить головну мету дослідження. Це завдання автор реалізує на підставі трьох вищезгаданих списків послання, а також пізніших джерел, чия вторинність подеколи позірна (чим і зумовлено їх відтворення у книзі Н.Заторського). Ідеться про документи, які постали на основі епістолії: послання митрополита Йосифа папі Александру VI (1500 р.) і написаний не пізніше 1542 р. лист невідомої опальної особи новгородському архієпископові Макарію⁴.

Структура дослідження Н.Заторського підпорядкована його кінцевій меті. Автор відтворює церковно-історичний контекст третьої чверті XV ст., докладно простежує рецепцію й історію дослідження послання та пов'язані з цим наукові контрверзи, установлює співвідношення його списків і тих пам'яток, котрі постали як продукт його переробки у XVI ст. й мають самостійну наукову цінність. Важливо також, що Н.Заторський ідентифікує джерела самого послання та формулює цікаві висновки щодо творчої манери й методів роботи його авторів. Це робить працю дослідника вагомим внеском в українське літературознавство (яке нині, на жаль, відстає від вимог часу).

Однак, зосередившись на реконструкції оригінальної версії документа та декларуючи її як своє головне завдання, Н.Заторський залишив за кадром чимало важливих питань, уже розглянутих ним раніше. Обмежуючись посиланнями на відповідні публікації, автор суттєво збіднює свою монографію у сенсі повноти викладу й доказовості окремих тверджень. «Провисає» цікава гіпотеза про сина Федора Більського як автора листа невідомого опального до архієпископа Макарія. Пунктирно окреслено проблеми ідентифікації адресантів послання, котрі, на наш погляд, доцільно було б розглянути в окремому параграфі чи у спеціальних біограмах, а не лише у примітках до українського перекладу відтвореного архетипу.

Оцінити його реконструкцію мають спеціалісти-філологи, ми ж зупинимось лише на деяких моментах послання, які потребують роз'яснення й уточнення. Так, усупереч думці Н.Заторського (с.399, прим.10), не є проблематичною присутня там згадка про великого князя литовського Андрія («брата в крові» князя Федора Більського). Ідеться про друге ім'я Казимира Ягайловича, яке час від часу зустрічається в різних джерелах⁵. За приклад тут можуть правити як білорусько-литовські⁶, так і московські літописи (зокрема Софійський другий і Львовський, де йдеться про підтримку «польським королем Андреем» попередника Мисаїла – митрополита Григорія Болгарина⁷). Слід згадати й Четью Мінею 1489 р., переписану в Кам'янці-Литовському «при великом королі Андреї»⁸.

⁴ До цих двох варто додати ще одну пам'ятку, шойно виявлену й надруковану Н.Заторським, – чолобитну, адресовану між 1533–1538 рр. тому-таки архієпископу Макарію князем Андрієм Михайловичем Шуйським, який активно користувався Мисаїловим посланням (див.: *Заторський Н.* Компіляція князя Андрія Шуйського на базі «Послання Мисаїла» // Український археографічний щорічник. – Вип.23/24. – К., 2020. – С.568–586). Вона є ще одним свідченням щодо поширення послання на північному сході Русі. Парадоксально, але на території, де Флорентійська унія була повністю відкинута, воно не лише копіювалося, а й використовувалось у прагматичних цілях – як набір епістолярних кліше.

⁵ «Братія» термінологія була характерною для взаємин між нащадками Ольгерда навіть у XVI ст. (типовим у цьому сенсі є послання Івана Більського Сигізмундові Августу (1567 р.): *Послання Івана Грозного.* – Москва; Ленінград, 1951. – С.245–246). Інша справа, що з двох онуків Володимир Ольгердович один (Михайло Омелькович) названий «братом по плоти» Казимира, а другий – його «братом в крові» (Федір Більський). Можливо, це пояснюється тим, що Більський був зв'язаний із Казимиром подвійними родинними узами: його матір доводилася сестрою матері короля – Софії Гольшанській.

⁶ *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ).* – Т.35. – Москва, 1980. – С.192, 213, 234 (в усіх трьох випадках нотується смерть «Андрея Казимира»).

⁷ *Софийские летописи // Там же.* – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.167, 169; *Львовская летопись // Там же.* – Т.20. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1910. – С.254, 256.

⁸ *Німчук В.* Четья 1489 року в контексті сучасної україністики // *Українська мова.* – 2014. – №4. – С.13.

До речі, між цим Кам'янцем і посланням Мисаїла є певний зв'язок: серед його адресантів згаданий брат Івана Ходкевича – «пан Павел, наместник каменецкий». Залишається лише дивуватися тому, як мало уваги приділено йому в літературі. Його навіть не внесено до генеалогічної таблиці, присутньої в монографії, яка присвячена родині Ходкевичів⁹. Між тим подібна згадка не поодинокі: у Литовській метриці, наприклад, ідеться про існування «листа судового небожчика пана Михаила Монтовтовича а пана Ивана Ходкевича, а брата его пана Пацка» (1507 р.)¹⁰. До того ж інтригує те, що ім'я Павла Ходкевича у Смоленському списку послання виділено кіновар'ю разом з іменами князя Дмитра Вяземського й Андрія Солтана. На жаль, у книзі Н.Заторського цей факт був відзначений лише мимохідь і не отримав пояснення. Сам Іван Ходкевич фігурує в посланні як «в войсках гетман наивысший» – і, певно, цей момент вартий уваги фахівців, котрі ведуть відлік носіїв цього «уряду» від Петра Яновича Монтигирдовича¹¹.

Що стосується виділеного у Смоленському списку Андрія Солтана, який згадується серед адресантів послання як «пан Андрей с Попортеи», то питання про локалізацію його володінь цілком задовільно розв'язав ще митрополит Макарій (Булгаков), посилаючись на археографічні публікації XIX ст.¹² Відповідно, немає потреби в актуалізації цього сюжету, а водночас можна тільки вітати звернення Н.Заторського до питання про родинні зв'язки між згаданими в посланні Солтанами¹³. Щоправда, варто було б приділити більше уваги одному з них – «честному в боярех» Михайлові Загоровському, аби спростувати уявлення, що звернення до Сикста IV було проігноровано волинським нобілітетом¹⁴. Звісно, статус цього члена родини Солтанів не дорівнював княжому, та загалом Загоровські були помітними представниками тамтешнього панства¹⁵.

У контексті регіонального представництва слід зауважити ще одного підписанта послання – «благородного пана Евстафия Васильевича с Полоцка», визначного представника родини Корсаків. Рід започаткував боярин Федір, який жив десь на рубежі XIV–XV ст., а під прізвищем Корсак першим виступив його онук Василь Дмитрович – батько Євстафія Васильовича, котрий згадується у джерелах між 1440–1485 рр.¹⁶ Доволі цікава присутня в посланні характеристика останнього як «пребольшего в боярех». Не маючи прямих відповідників у лексичі синхронних документів, вона дуже точно окреслює специфічний статус Євстафія Корсака, успадкований ним від батька. Ідеться про верховенство у середовищі полоцьких бояр, яке фіксується в латиномовних джерелах як «*bagonum superioris*». Архаїчний за своєю природою, цей неформальний інститут забезпечував «старшому» боярину виняткову роль у житті Полоцка в XV–XVI ст.¹⁷

⁹ *Kirkienė G.* LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. – Vilnius, 2008. – II.1.

¹⁰ Lietuvos Metrika: Knyga №8 (1499–1514). – Vilnius, 1995. – №222. – P.203.

¹¹ Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – T.XI). – Kórnik, 1994. – S.40–41.

¹² *Макарий.* История русской церкви. – Кн.5. – Москва, 1996. – С.138, 394; Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.5. – Вильна, 1871. – №2. – С.3–4; Т.6. – Вильна, 1869. – №16. – С.25–26. Найраніша згадка про Попорті міститься, очевидно, в акті Ягайла 1387 р. (див.: Грамоти XIV ст. – К., 1974. – №40. – С.76).

¹³ *Заторський Н.* Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» // Гілея: Науковий вісник. – Вип.143(1). – К., 2019. – С.37–42.

¹⁴ *Ульяновський В.* Митрополит київський Спиридон. – К., 2004. – С.77. Тут-таки (с.77–78) дослідник демонструє дивне нерозуміння того, у чому полягали кар'єрні успіхи деяких адресантів послання Мисаїла. Пор.: *Jarmolik W.* Kariery polityczne dworzan litewskich Kazimierza Jagiellończyka // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S.100–101.

¹⁵ *Ворончук І.* Рід Загоровських у приватному й публічному житті шляхетського соціуму Волині XVI – першої половини XVII ст. // Українознавство. – 2012. – №4. – С.61–69.

¹⁶ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. – Т.2. – Москва, 2015. – С.420.

¹⁷ *Варонін В.* Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. – Сш.1(8). – Мінск, 1998. – С.39–53.

Більш проблематичною є ідентифікація згаданих у посланні київських бояр Івашковичів – Романа, «старосты путивльського», та Іоанна, «посла мирного к поганом», котрий фігурує в дипломатичному листуванні як Івашенцо. Н.Заторський отожднює цих братів із Волчковичами (с.401, 550), керуючись традицією, започаткованою дослідженнями Н.Яковенко¹⁸, – хоча раніше було вказано на її помилковість¹⁹. Власне, вірну гіпотезу щодо родинних зв'язків між Івашковичами висловив ще А.Бонецький²⁰.

У цілому, гадаємо, дослідження виграло б від знайомства Н.Заторського як зі спеціальною генеалогічною літературою, так і з синодиками XV ст., важливими для розуміння соціокультурного тла послання²¹. Невідомим науковцю залишився і його міжнародний контекст: те, що в 1470-х рр. до Сикста IV апелював не тільки Михайло Олелькович, а і його зять – православний молдавський господар Стефан Великий, який прагнув створення антиосманської коаліції²². Вочевидь не випадково в посланні Мисаїла також присутній мотив активної протидії мусульманам: «Видящи они наше нестроение и немирную промежду нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обратиша; уже бо и самих нас поблизу они ныне суть, а [...] на таковых подобает вражду имети купно всему роду христианскому».

Принципово невірною є заувага Н.Заторського стосовно того, що в 1458 р. «папа Пій II поділив Руську Церкву на дві: верхню (пізнішу Московську) і нижню (власне Київську), пристосовуючись тим самим до тогочасних геополітичних реалій та виходячи з перспективи дотримання на цих теренах Флорентійської унії» (с.23–24). Насправді, окреслюючи територіальні межі духовної влади митрополита Григорія Болгарина володіннями Казимира (вона поширювалася на «Київ, Литву і всю Нижню Русь»), папа використав традиційну термінологію – архаїчну²³ й доволі аморфну, позбавлену чітких географічних орієнтирів²⁴. Крім того, у папських посланнях Григорій значиться і як митрополит «всієї Русі» («totius Russie») ²⁵.

Зупиняючись на питаннях термінології, слід відзначити ще один контрверсійний момент. У перекладі послання українською мовою, зробленому Н.Заторським, «Росия» передається як «Русь» – навіть якщо сам дослідник визнає кон'єктуру «Росия» первинною²⁶. Відповідно перекладається й визначення «росийский»²⁷ – і таким чином затушовується сюжет, вартий прискіпливої уваги фахівців.

¹⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.154, 156–157, 159.

¹⁹ Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. – С.290–291.

²⁰ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.100.

²¹ Скажімо, наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора (як і ім'я католика Вітовта) фігурувало в пом'янику Києво-Печерського монастиря (див.: Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.4, 6). Див. коментар: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. – С.288.

²² Стефан був одружений із Михайловою сестрою Євдокією Олельківною (пом. у 1467 р.).

²³ Відомо, що ще давньоруські книжники ділили східнослов'янські землі на «нижні» та «верхні» (див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.112, 359, 369, 645). Див. також: Чекин Л.С. О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях // Язык. Культура. Взаимопонимание: Мат. междунар. конф. – Львов, 1997. – С.111–115.

²⁴ Докл. див. у публікації, де ці моменти аналізуються у зв'язку з самоідентифікацією Василя Нікольського – православного ортодокса, автора «Сказания о исхождении Святого Духа» (1511 р.): Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.14.

²⁵ Gudziak B. Crisis and Reform. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.46, 315.

²⁶ Ідеться про наявність терміна «Русь» у титулатурі Мисаїла. Він названий митрополитом «всєа Русі» у Смоленському списку послання, тоді як Кревський список містить варіант «всєя Росиин», який Н.Заторський уважає первинним (див. с.256, 479 розглядуваної у цій рецензії праці).

²⁷ Автор пояснює це наступним чином: «Прикметник “русский” (у грамоті переважно вживається лексема “росийский”) укладачі прикладають до себе, тоді як для представників Московщини використовується прикметник “московський»» (див. с.416, прим.122; також с.427, прим.195 праці Н.Заторського, що становить предмет цього відгуку). Насправді визначення «московський» у посланні не має ніяких етнокультурних конотацій: воно міститься

У посланні Мисаїла є чотири словосполучення з лексемою «росийский», нехарактерною для тодішніх східнослов'янських земель Литовської держави: «нам сущим росииским словяном», «нам живуцим далече на северных странах в граде светлоросииския чреды», «нам сыновом светлоросииския чреды», «росииския сыны и весь наш великородныи и многии словеньский язык» (с.285, 309, 313, 328, 483, 487, 490, 506). Як бачимо, автори документа декларували, що являють собою «росийское» відгалуження численного слов'янського племені й «свет(л)оросийскую» частину Христової череди. Між тим, у XV ст. навіть у Московській Русі використання еллінізованих форм «Росия», «росийский» мало спорадичний характер²⁸. У межах Великого князівства Литовського вони поширилися століттям пізніше²⁹.

Унікальність цих визначень полягає в тому, що ми маємо справу з автохарактеристикою, украй рідкісною в тодішній письмовій традиції. На цьому тлі здається дивним, що у спеціальних працях, присвячених етнокультурній свідомості східного слов'янства, немає посилань на це цікаве джерело. Вочевидь, далася взнаки сумнівна «репутація» пам'ятки, яка наразі повністю «реабілітована».

Варта уваги й така лексична новація, як визначення «светлоросииский» / «светлоросииский»³⁰. Гадаємо, воно вписується у число прямих «попередників» терміна «Свята Русь», який з'явився століттям пізніше у творах Андрія Курбського часів його еміграції³¹. На нашу думку, на нього мають зважати фахівці, котрі цікавляться генезою святоруського дискурсу.

Резюмуючи, наголосимо, що праця Н.Заторського знаменує, поза будь-яким сумнівом, якісно новий етап у студіюванні послання Мисаїла. Вона виконана на високому науковому рівні, на основі сучасних принципів текстології, із використанням усього кола джерел і широкого спектра досліджень, дотичних до окресленої проблематики. А оскільки колега продовжує працювати над цією темою, сподіваємось, що йому стануть у пригоді висловлені нами зауваги.

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

Світлана КОСТИЛЄВА

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історії,
Національний технічний університет України «КПІ ім. І.Сікорського»
(Київ, Україна), s.kostyleva@ukr.net

тільки в титулі великого князя московського Івана III, що до нього, як зазначено в документі, папа відрядив легата Антонія (Бонумбре) (с.385 праці Н.Заторського).

²⁸ Клоос Б.М. О происхождении названия «Россия». – Москва, 2012. – С.29.

²⁹ На цьому робив акцент Б.Бучинський (див.: *Бучинський Б.* «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – Кн.ХІІІ. – К., 1914. – С.12). Див. щойно запропоноване пояснення: *Русина Е.* Флорентійська унія і русь: етнокультурний аспект // *Релігія і русь, XV–XVIII вв.* – Москва, 2020. – С.32–51.

³⁰ Зауважимо, що Н.Заторський перекладає ці визначення як «ясновельможний руський» (див. с.427, 430 його праці).

³¹ У сучасних дослідженнях відзначається слухність запропонованого О.Соловйовим зближення епітетів «святой» і «светлый» стосовно Русі (див.: *Дмитриев М.В.* Парадоксы «Святой Руси» // *Cahiers du Monde Russe.* – Vol.53 (2012). – №2/3. – Р.322–323; *Его же.* «Израиль», Сион, Иерусалим как «место памяти» православной руси Речи Посполитой XVI–XVII вв. // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. – Москва, 2019. – С.241).